

Domonkosi Ágnes
Eszterházy Károly Egyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Aszimmetrikus viszonyok – aszimmetrikus megszólítások

A társas deixis szerepe a személyközi viszonyok alakításában¹

1. A megszólítások és a társas viszonylatok

A megszólítások a nyelvi tevékenység olyan lehetőségei, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellegével, alakulásával és alakíthatóságával, így a személyközi viszonylatok szimmetrikus vagy aszimmetrikus jellegével is. A megszólításkutatás korai értelmezéseiben objektivista kiindulópont érvényesült, amely szerint a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése (Brown–Gilman 1960; Brown–Ford 1961), a társas konstruktivista megközelítés szerint azonban a viszonyok nyelvileg alakíthatók, maguk a megszólítások is hozzájárulnak egy-egy viszonylat konstruálásához (vö. Eckert 2000; Bartha–Hámori 2010). Abban pedig, hogy egy viszonylat milyen módokon formálódhat, az adott diskurzus- és viszonytípus hagyományának iteratív mintázatai által fenntartott normáknak, az abban megalkotott társas értékeknek is meghatározó szerepük van.

Elemzésemben megszólításként értelmezem a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemek mindegyikét, összhangban a kérdéskört tanulmányozó nemzetközi vizsgálatokkal (Braun 1988). Trudgill szociolingvisztikai fogalomtárának magyar fordítása is a *megszólítás* terminust használja az *address forms* kifejezés megfelelőjeként, e címszó alatt tárgyalva a tegező és magázó formák közötti választás lehetőségét is (1997: 50).

A megszólítások, beszédpartnerre utaló elemek egyrészt rámutatnak a közlésfolyamat egyik szereplőjére, másrészt hozzájárulnak a dis-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

kurzusban résztvevők társas viszonyainak alakításához. Deiktikus szerepük tehát kettős: levinsoni terminológiával egyszerre működnek személy- és szociális deixisként (1983: 90); Verschueren értelmezése pedig éppen az említett két funkció alapján különíti el a szociális deixis fogalmán belül el a személydeixis és az attitűddeixis kategóriáját (1999: 20–21; Tátrai 2011: 134–135).

A társas viszony jelölésére, alakítására alkalmas szerep miatt a megszólítások vizsgálatában a kezdetektől meghatározónak számít a szimmetria és az aszimmetria, azaz a megszólítások reciprocitásának kérdése. A társas viszonyokat tekintve szimmetrikusnak számítanak azok a kapcsolatok, amelyek a partnerek egyenlőségére, azonos rangúságára épülnek, azaz az azonosságot hangsúlyozzák, szolidárisak, aszimmetrikusnak pedig azok, amelyekben a társas szerepek különbségei kerülnek előtérbe, lényeges a hierarchia megjelenítése (Braun 1988: 13–14). A megszólítási formák használata a kölcsönösen, mindkét fél által, reciprok módon alkalmazott elemek esetén tekinthető szimmetrikusnak. A leginkább szimmetrikus viszonyokat jelezhetik például a szoros, bizalmas kapcsolatokban kölcsönösen, visszhangszerűen használt megszólítások (például a párkapcsolatban kölcsönösen használt becézések). Aszimmetrikusnak számítanak a kizárólag az egyik fél által használt, használható formák: tipikus esetei ennek, ha egy tiszteleti, hivatalos forma használata csak az egyik fél számára van előírva (például rangok, méltóság-megnevezések), illetve ha egy bizalmas forma használata csak az egyik fél számára van megengedve.

2. Az elemzés módszere és adatai

A társas viszonylatok alakulását kognitív pragmatikai keretben értelmezve a viszonylat szimmetriájának mértéke nem eleve adott, hanem a viselkedéses és ezen belül nyelvi mozzanatok révén folyamatosan alakul. Az interakció során folyamatos működésben van egy olyan mentális modell, amelynek révén a felek közötti viszony konstruálódik. A viszonylat jellegének alakításában azonban a használt formák igazodnak az adott diskurzustípusra jellemző irányító mintákhoz.

Az elemzés bemutatja a tegezés és a nemtegezés, azaz a T és a V formák² aszimmetriáját (3.), a nemtegezés változatainak nem kölcsönös megvalósulásait (4.), illetve a nominális megszólítások használatának aszimmetrikus lehetőségeit (5.), majd kitér arra is, hogy a társas viszonylatok formálásában hogyan lehet szerepe a megszólítások kölcsönösségéről való egyezkedésnek (6.).

A tanulmány különböző módszerekkel gyűjtött adatokra támaszkodik. Épít egyrészt korábbi a magyar megszólítási szokásrendet átfogóan vizsgáló kérdőíves és interjúk kutatásom adataira (Domonkosi 2002, 2010), az orvos-beteg kommunikációval (Domonkosi–Kuna 2015) és a tetszikelés szerepeivel kapcsolatos felmérések eredményeire (Domonkosi–Kuna 2016), a megszólítások perspektivikusságát tárgyaló újabb interjúk tapasztalataira (Domonkosi 2016), illetve nem szisztematikus véleménygyűjtésből, közösségi oldalakról internetes fórumokról származó vélekedésekre is.

3. A tegezés és nemtegezés aszimmetriája

A mai magyar megszólítási szokásrendben az aszimmetrikus személyhasználat marginálisnak számít (Reményi 2000), azaz általában a tegező és a nemtegező formák is kölcsönösen használatosak. A megszólítások életkor alapú megoszlásából adódóan egy speciális szegmensben mégis tetten érhető a T/V-használat aszimmetriája. A gyermek-felnőtt viszonylatban az oktatás színterein, a távolabbi családi kapcsolatokban és az ismeretlenekkel való kapcsolattartásban egyaránt a felnőttek T-jére felelő V-használat jellemző (Domonkosi 2002, 2010). Ennek az egyenlőtlenségnek a hatóköre egészen 18 éves korig terjed, ez pedig a nyelvi szocializáció folyamatában megnehezíti a felnőtt szerepekhez járuló nyelvi viselkedésmódok elsajátítását, hiszen a kölcsönösen magázó viszonylatok megtapasztalására viszonylag későn nyílik lehetőség. A tanárokkal való kölcsönösen nemtegező kapcsolattartásnak nyelvi nevelő szerepe lehetne, ugyanis ez megteremt-

² Brown–Gilman (1960) klasszikus tanulmánya nyomán a beszédpartnerre való utalás kétválasztásos differenciálódásának szokásos jelölése, a francia *tu/vous* alapján. A T formához tipikusan bizalmasabb, a V formához távolságtartóbb, hivatalosabb értéktulajdonítás társul.

hetné a lehetőséget a nemtegező viszonylatok kifejezésmódjainak elsajátítására. A jelenlegi gyakorlat azonban egyértelműen a gyerekszerpet erősíti. A tegezés elfogadottságát több adatközlő, tanár is egyszerűen az életkori különbséggel magyarázza:

(1) tegezem a diákokat, hiszen a szüleikkel vagyok egyidős.

A felnőtt-gyermek viszony aszimmetriájának tipikus markere a tetszikelő szerkezetek alkalmazása (Domonkosi–Kuna 2016). A tetszikelés a nemtegezés elkülönülő változataként az alárendelődés tipikus nyelvi formájának számít. Az interjúkban kifejtett véleményekből a tetszikeléssel kapcsolatos attitűdökről az derül ki, hogy a gyerekeket nem zavarja a formák bonyolultsága, nehézkessége: 14-15 éves korig általánosan tartható az a vélemény, hogy ezzel a fogalmazásmóddal elkerülük a felnőttek megsértését.

A gyermekszerepből adódó aszimmetrikus személyhasználat, azaz a tegezésre felelő magázás, tetszikelés szerepe az életkort tekintve kiszélesedhet, ugyanis a bizalmas viszonylatokban, a nyelvi formák által megerősített gyermeki pozíció felnőttkorra is áttolódhat. Tipikusnak számít az aszimmetrikus helyzet az anyós-após viszonylatban, a barátok szüleivel és a szülők barátaival való kapcsolatban. A gyermeki pozícióra épülő ismeretségi viszonyok szinte bármilyen életkorig megengedik a gyermeki szereppel való azonosulást és azonosítást, ahogy egy középkorú interjúalany beszámolója is mutatja:

(2) Én a fiam barátait, ha soha nem láttam, akkor is letegeztem mint öreg, mintha a saját gyerekem lett volna.

Azokban a helyzetekben azonban, amelyek nem valós gyermek-felnőtt viszonyból örökítik tovább ezeket a formákat, a használatuk kényelmetlenné, elvárásuk akár megalázóvá is válhat:

(3) Gyerekesnek, magunkra nézve már-már megalázónak érezhetjük. Sok esetben mégis elvárják – például a kedvesünk szülei, akikkel nem ittunk pertut... (www.magyarkronika.hu)

Az adatok alapján bármilyen életkorig előfordulhat a gyermeki szereppel való azonosulás, akár a közvetlen lakókörnyezetben, de még mun-

kahelyi szférában is: az interjúkban például előfordult egy olyan helyzet, amelyben egy vidéki általános iskolában a fiatal tanárnő egyoldalúan tetszikeli az őt tegező idősebbeket.

4. A V változatainak aszimmetriája

Napjaink nyelvhasználatában a nemtegező viszonyon belül a (1) *maga* és az (2) *ön* megszólító névmásoknak, (3) illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteknek eltérő a társas jelentése, ezért nem kölcsönös használatuk szintén aszimmetriát jelezhet. A tetszikelő szerkezetek alárendelő jellegük és életkorhoz kötődő használatuk révén tipikusan nem kölcsönös használatúak: fiatalabbak részéről a nagyon idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosan elfogadott megoldásnak számítanak (Domonkosi 2002: 158).

A *maga* névmás aszimmetrikus viszonylatokban hagyományosan a fölérendelt által használható formának számított, a fölérendelt pozíció nyelvi jelzésének kerülése is hozzájárulhat ahhoz, hogy a 35 év alattiak körében a többi korosztályhoz képest alacsonyabb arányban fordul elő ez a forma.

Az orvos-beteg kommunikáció hierarchikus viszonylatának vizsgálata sajátos aszimmetriákat mutatott ki a V formák használatának területén (Domonkosi–Kuna 2015; Kuna 2016). A hagyományosan alárendelő funkciójúnak tartott tetszikelést az orvosok jóval nagyobb arányban használják, mint a páciensek, ugyanis esetükben a szerkezetnek az alárendelődést elutasító kerülése a meghatározó. Az orvosok stratégiáit az aszimmetria szempontjából vizsgálva sajátos megoldás, hogy a tipikusan alárendelő forma fölérendelt helyzetből használva a társadalmi távolság csökkentőjévé válhat.

5. A nominális megszólítások aszimmetriája

A névszói megszólítások nem kölcsönös használata nagyon sokféle különböző társas viszony megjelenítésére alkalmas. Általános érvényű szabályszerűségnek tűnik ebben a tekintetben, hogy az aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt fél általában többféle módot használhat partnere megszólítására, mint az alárendelt fél. A kutatás során összegyűlt anyagban mutatja ezt a családban az idősebb generáció által, az

oktatásban a tanárok által, a munkahelyen pedig a felettesek által használt megszólítási lehetőségek nagyobb száma. Egy interjúalany beszámolt arról, hogy egy egészségpénztár pénztári munkatársaként az ügyvezető igazgatóval kölcsönösen magázódnak, anévszói megszólítások tekintetében azonban ő csak a keresztnévén szólítja az igazgatót, aki hangulatától és a helyzettől függően különböző változatokat használ: *Erika, Era, Era kisasszony, Erika kisasszony, Era baba, szeleburdi, leányzó* (Domonkosi 2002: 104).

A rendőrökkel és hivatalnokokkal folytatott interakciókról kapott adatok aszimmetrikus helyzetet mutatnak a két fél részéről használt nominális formák aránya alapján. Ez az aszimmetria egyrészt az alárendelő szerep vállalását, másrészt a rendőrök és hivatalnokok részéről a fölérendeltség hangsúlyozását jelezheti (Domonkosi 2002: 114).

Számos viszonylat mutat aszimmetriát abban a tekintetben, hogy a keresztnévet csak az egyik félnek, a fölérendeltnek van joga használni. Az orvosok, hivatalnokok, rendőrök által nem kölcsönösen használt keresztnévi, illetve becéző formák bántó, sértő szerepben jelentek meg az interjúkban. Az adatközlők egyike beszámolt arról, hogy közúti ellenőrzés során az eljáró rendőr a keresztnévén szólította, ezzel is növelve a szituáció aszimmetriáját. A keresztnév használata ugyanis, még ha hatásszándéka bizalmasság is, ebben a helyzetben az alárendeltség nyelvi megjelenítőjévé válhat. A tanár-diák viszony hierarchiája is olyan kapcsolattípus, amelyben a keresztnévén szólítás lehetősége csak az egyik felet illeti meg.

A keresztnévén szólítás a nemek tekintetében is aszimmetriát mutat. Ugyanolyan pozíciójú, rangú megszólítottak esetén a nők megszólításában jóval gyakrabban érvényesülnek a bizalmasabb, keresztnévi formák. A keresztnévi, illetve becéző megszólítások aránya jóval magasabb a nőkhöz fordulva mind a hivatalos, mind a munkahelyi szituációkban.

Aszimmetrikus használat jellemzi a pozícióhoz, szerephez kötött megszólításokat is. A rangot jelölő megszólítások (*miniszterelnök úr, polgármester asszony* stb.) megteremtik a szerepviszonyok folytonos újraalkotásának lehetőségét, és sok esetben akár a megszólító elemek hiányával, illetve kevésbé tiszteladó formákkal párban fordulnak elő.

6. A viszonylatok dinamikus alakításának lehetőségei és korlátai

Az aszimmetrikus megszólítási helyet képezheti egy olyan egyezkedési folyamat részét, amely szimmetrikus, kölcsönös megszólítási módokhoz vezet el. Meggyőzően mutatják a beszédpartnerhez való igazodás vonulatát, a szimmetriára törekvés szándékát például a válaszlevelek fordulóinak átalakuló megszólítási formái:

(4) Tisztelt Dr. Vezetéknév + Keresztnév!

Kedves Keresztnév!

Kedves Keresztnév!

A következő történet azonban azt példázza, hogy a diskurzus hagyománya által fenntartott aszimmetriák esetében nincs, illetve kevésbé van mód a viszonylat nyelvi alakítására:

(5) Hogy van Tibor bácsi – kérdezi az egyik beteget az osztályvezető orvos.

Köszönöm jól – jön a válasz, majd mondja a doktor keresztnévét, szintén mellébiggyesztve a bácsi szót.

Jaj, itt botrány lesz, érzem, de nem, a doktor úr, csupán egy helyreigazítást eszközöl, azt mondja: talán adjunktus úr, ha szabad kérnem.

Semmi akadály – szól a beteg. Én viszont kérném, hogy vagy főmérnök úr, vagy igazgató úr legyek, persze ha szabad kérnem, mert az vagyok – sőt még azt is hozzáteszi, hogy hol az. (Dr. Gyarmati Andrea: talán adjunktus úr, ha szabad kérnem.)

Az orvos-beteg kommunikáció hierarchiát hangsúlyozó viszonylataiban a betegek megszólításában nem érvényesül a státusz, a rang jelzése, miközben az orvosokat megszólítva akár még eltúlzott jelölésük is jellemző. A kiemelt jelenet az arra való törekvést mutatja, hogy a beteg ezt a nyelvileg alárendelt helyzetet az elvárt nyelvi formák megváltoztatása révén alakítsa át, azonban a diskurzus hagyománya, szokásrendje ezt a felülírást nem engedi meg.

A szerephez kötött, az egyik felet nyelvileg korlátozó megoldások esetén nem mindig van meg a lehetőség a viszonylat dinamikus alakítására.

(6) amikor a nővér anyaként emlegetett, mintha ott se lennék, szívem szerint visszaszóltam volna, hogy: És a nővérke ezt hogy gondolja?

A (6) interjúrészlete például egy olyan helyzetet mutat, amelyben a beszélőben megvan az aszimmetria nyelvi felszámolásának szándéka, azonban a diskurzus iteratív mintázatai révén fenntartott szokásrendje miatt nincs erre valódi lehetősége:

7. Összegzés

Napjaink megszólítási szokásrendje a társas deixis nem kölcsönös használata révén különböző módokon képes jelezni a társas helyzetek aszimmetriáját. A tegező és magázó formák kölcsönös használatát megbontja az életkor aszimmetriája. A nominális megszólítások tekintetében megállapítható az a szabályszerűség, hogy a fölérendelt fél mindig jóval több megoldást használ, szélesebb elemkészletből válogat. A megszólítások alkalmasak a helyzet dinamikus konstruálására, így akár a szimmetrikusság mértékének alakítására is, de – főként a hagyományosan igen hierarchikus viszonylatokban – a diskurzusminták képesek a viszonylat jellegének fenntartására is.

Irodalom

- Bartha Csilla – Hámosi Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr*. 134: 298–321.
- Braun, F. 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brown, R. – Gilman, A. 1960. The pronouns of power and solidarity. In Sebeok, T. A. (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press. 253–276.
- Brown, R. – Ford, M. 1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 62: 375–385.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.

- Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica*. 57: 29–52.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr*. 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?” – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság. 273–285.
- Domonkosi Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information*. 11: 86–98.
- Eckert, P. 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- Kuna Ágnes 2016. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közelítés nyelvi stratégiái az orvos-beteg találkozón. *Magyar Orvosi Nyelv*. XVI/2: 75–79.
- Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle*. 3: 41–59.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Trudgill, P. 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Források

Dr. Gyarmati Andrea: *Talán adjunktus úr, ha szabad kérnem.*
<http://24.hu/poszt-itt/2017/05/13/dr-gyarmati-andrea-talan-adjunktus-ur-ha-szabad-kernem/>

Te, maga, ön. <http://www.magyarokronika.com/gondolatok/00826.ht>

